

Teologiske reaktioner på darwinismen i Danmark 1860-1900

AF

JES FABRICIUS MØLLER

»Darwinismen slog huller i kristendommens grundmønster og bekræftede troen på, at den frie, videnskabelige tanke snart ville sejre over alle den gamle generations kristelige, nationale og moralske dogmer.«¹ Således beskrives darwinismen i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*,² og læser man om mødet imellem den og kristendommen i *Dansk Litteraturhistorie*, får man omtrent det samme billede: »Med Darwins teorier måtte den bibelske skabelsesberetning forkastes som en myte.«³

Dette velkendte billede er imidlertid vanskelig at bekræfte for Danmarks vedkommende. Det ser ikke ud til, at darwinismen har været til så stor forargelse for danske teologer, at de i større udstrækning har følt sig foranlediget til at imødegå den offentligt. Som eksempel på den teologiske modvilje mod darwinismen fremhæves oftest D.G. Monrads artikler, men det forbigås gerne i tavshed, at Monrad stort set også var den *eneste* danske teolog, der ytrer sig kritisk i en bredere offentlighed. Det betyder dog ikke, at debatten ikke også fandt sted i teologiske tidsskrifter, men størsteparten af bidragene i darwinismedebatten var referater af eller oversættelser fra udenlandske tidsskrifter.⁴ Den danske

¹ Dr.phil. Ole Vind skal takkes for vigtig inspiration til denne artikel og forskningsstipendiat Sune Auken for frugtbare samtaler og gode råd undervejs. Artiklen er et resultat af forarbejder til mit ph.d.-projekt omhandlende sammenhængen mellem den videnskabelige biologi og samfundstænkningen i det 19. århundrede.

² Kristian Hvidt, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 11, Kbh. 1990, s. 238.

³ Per Dahl i Lise Busk-Jensen m.fl.(red.) *Dansk litteraturhistorie*, Bd. 6, Kbh. 1985, s. 194.

⁴ Langt de fleste bidrag om teologiens forhold til naturvidenskaben findes i *Nyt Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen. Se 14. årg. 1866, s. 178-264 og s. 393-426, 1868 s. 201-265, 1871 s. 367-419 og s. 552-578 samt 1872 s. 360-410 og s. 689-725. Se endvidere Frederic de Rougemont: »Mennesket og Aben eller Den nymodens Materialisme«, *Dansk Kirketidende*, 1867, sp. 2-16, 19-24, 38-46, 68-77 og en gengivelse af bidrag til *The Guardian* i samme tidsskrift 1871, sp. 457-460 og 522-528. I *Ugeblad for den danske Folkekirke* 1865, 2. bd. s. 333-35 gengives Pasteurs argumenter mod den spontane skabelse af liv, og 1868, 2. bd., s. 199-208 og s. 229-240 findes et referat af et fore-

debat om videnskab og teologi, som faktisk findes, har sjældent darwinismen som omdrejningspunkt.

Man kan ikke bortforklare det modsætningsforhold, som eksisterer mellem videnskab og teologi; modernitet og religion. Der er ingen tvivl om, at en erklæret tilslutning til darwinismen ofte er gået hånd i hånd med en afsværgelse af kristendommen. Darwinismen er en af fundamentalismens erklærede fjender, men det må fx. ikke forlede til at tro, at det fjendskab har eksisteret fra 1859. Fundamentalismen er en reaktion på moderniteten – ikke omvendt. Fundamentalismen som erklæret bevægelse blev først dannet i Amerika i de første årtier af det 20. århundrede, hvorpå den levede et stille liv for at få en renæssance blandt religiøst og politisk konservative bevægelser i århundredets sidste årtier, hvor creationister arbejder for, at Genesis skal lægges til grund for den naturhistoriske undervisning i skolerne. Nogen egentlig stærk creationisme har aldrig vundet fodfæste hertilands. Det nærmeste man kommer en fundamentalistisk bevægelse er Indre Mission og Luthersk Mission, der imidlertid lægger meget større vægt på læsningen af Ny Testamente, og som derfor har ganske andre kosmologiske konsekvenser end den amerikanske gammeltestamentlige fundamentalisme. Man kan sågar sige, at missionsbevægelserne har haft et mere fredeligt forhold til det moderne gennembrud end de traditionelt »blødere« grundtvigianere.⁵

Forestillingen om dette absolutte modsætningsforhold mellem kristendom og darwinisme i Danmark stammer fra en part i sagen, nemlig kredsen omkring brødrene Brandes, der gerne fremstillede kirken og dens præster som bagstræberiske dogmatikere. Denne opfattelse har vundet indpas i den tidligste litteratur om darwinismens virkningshistorie,⁶ og traditionen lever videre i megen videnskabshistorie. Forståelsen

drag af en engelsk kemiprofessor om Bibelen og naturvidenskaben. Se også oversættelserne P.A. Chadbourne: *Natur-Videnskabernes Forhold til Religionen*, Madison, Wisc. 1869, G. Hartwig: *Harmonien i Naturen eller Skabelsens Eenhed*, Kbh. 1870, Hugh Macmillan: *Naadens Aabenbaring i Naturen*, Kbh. 1871 (2. opl. 1879), Th. Zollmann: *Bibel og Natur i Harmonien af deres Aabenbaringer*, 1873 og *Darwinisme og Christendom : tre Prædikener, holdte under det videnskabelige Congres-Møde i Manchesters Domkirke af Biskoppen af Carlisle, Biskoppen af Bedford og Biskoppen af Manchester*, Kbh. 1888.

⁵ Opbyggelige tidsskrifter som *Almindelig Kirketidende*, *Ny kristelig Samler* og *Indre Missions Tidende* rummer slet ingen bidrag om videnskab og teologi.

⁶ Dr.med. P.D. Koch gav i et foredrag om Darwinisme og Kristendom i Studenterhjemmet i 1898 (trykt i *Dansk Tidsskrift*, 1899, s. 65-77) udtryk for, at modstanden mod darwinismen først og fremmest kom fra teologiens side, på hvis side han stod vel at mærke. Paul Crook peger i sin artikel »Historical Monkey Business: The Myth of a Darwinized British Imperial Discourse« i *History*, vol. 84, okt. 1999, på at overvurderingen af darwinismens historiske rolle stammer helt tilbage fra det 20. århundredes første årtier.

af darwinismen som en bevægelse med store religiøse konsekvenser kan også skyldes den omstændighed, at darwinismen af dens tilhængere blev omfattet med noget, der ligner religiøs entusiasme. Forfatteren Johannes Jørgensen studerede i sin ungdom i 1880'erne zoologi og beskriver i sine erindringer klimaet blandt de unge studenter, hvor 1880'ernes moderne biologi udstilles som det, den selv tog afstand fra: en religiøs besættelse:

»Det var i Danmark den orthodoxe Udviklingslære Tid, Flertallet af vore Lærere var rettroende Darwinister. Warming var det, Boas var det, Bergh var det; leende fortalte han gerne om den Skræk, unge franske Kolleger havde lagt for Dagen, da han i en Diskussion erklærede sig for *transformiste*. Vi vidste, at i det paa mange Omraader saa konservative Frankrig stod de fleste Naturforskere endnu paa samme Standpunkt som Quatrefages og som vor egen Lütken. Det var derfor heller ikke didhen, vi vendte os for at finde Bekræftelse i Udviklingstroen – det var næppe nok til England, hvor Darwinisterne, efter Mesterens Forbilled, gerne udtrykte sig varsomt og hypothetisk. Kun Huxley huede os – der var i hans Polemik mod den overleverede Religion og dens »Skabelsesmythe« en Overbevisningens Kraft og et Spottens Smæld, som tiltalte unge, absolute Sjæle.«⁷

Billedet af teologien og darwinismen som absolutte modsætninger er blevet forstærket under indtryk af den modstand, som Darwin mødte hos sit hjemlands præster. Man har vel ikke ganske urimeligt antaget, at det forholdt sig med folkekirken som med Church of England. Som eksempel på den engelske kirkes reaktion fremhæves som regel den berømte debat mellem biskop Samuel Wilberforce og den ihærdige darwinist, biologen T.H. Huxley, ved et møde i British Association i Oxford. 1860, hvorunder biskoppen ikke ustraffet forsøgte sig med en billig vittighed om Huxleys nære slægtskab med aberne.

Den eksisterende litteratur om Darwins modtagelse i Danmark går tilbage til Johannes Steenstrups stadig læseværdige artikel fra 1883 om Darwinismen i Danmark. Steenstrup kendte til sagen gennem sin far, Japetus Steenstrup, der havde korresponderet med Darwin i 1850'erne i forbindelse med, at han havde hjulpet Darwin bl.a. med udlån af Zoo-

⁷ Johannes Jørgensen: *Mit Livs Legende* Kbh. 1949, s. 75-76. Jørgensens erindringer er bl.a. bygget på genlæsning af egne dagbøger, men kan også læses som en sen eftertids overeksponering af Darwin.

logisk Museums samling af rankefødder. Johs. Steenstrups hensigt er at gøre op med Brandes fortolkning af perioden omkring 1870, hvori J.P. Jacobsen spiller helterollen som den der bragte den moderne videnskabs lys til Danmark. Steenstrup stiller sig dog heller ikke i striden på kirkens parti: »Militsen paa Christendommens Side. Præsterne og Theologerne, hvem Darwins Lære netop med Hensyn til Livsopfattelse – hvad den ny Tids Mænd jo især ville betone – i fortrinlig Grad maatte forurolige.« Steenstrup understreger, at samtidens præster var imod darwinismen men kan som eksempel på denne militante modstand dog næsten udelukkende opremse de fra udenlandske tidsskrifter oversatte bidrag.⁸

P. Helveg Jespersen er repræsentant for den klassiske videnskabshistorie, for hvilken ethvert videnskabeligt fremskridt har videnskabshistorikerens samtid som målestok. Teologiens rolle i den historie er stort set stopklodsens.⁹ Mike Robson fortsætter i det store hele Helveg Jespersens linie og lægger vægt på darwinismen som en progressiv positivistisk videnskab og dens modsætningsforhold til det romantiske verdensbillede. Uklarhederne hos Robson skyldes bl.a., at al modstand mod darwinismen rubriceres som udtryk for dette romantiske verdensbillede, der beskrives som et lukket system præget af futil filosofisk idealisme og bibeltro teologisk spekulation. Han antyder dog også, at der kan være tale om en vis kontinuitet mellem romantik og positivisme hvad angår forestillingen om en udviklingstanke.¹⁰ Lone Østergaards speciale om darwinismen i Danmark er meget tekstnært og viser bl.a., hvordan Darwin er blevet misforstået af de danske læsere – herunder interessant nok også af J.P. Jacobsen. Redegørelsen for forholdet mellem kristendom og udviklingslære er nuanceret. Hun understreger bl.a., at det mere var Darwins selektionsteori end evolutionsteorien, der vakte modstand. Østergaard opstiller tre mulige reaktioner på modsætningen

⁸ Johannes Steenstrup: »Darwinismen i Danmark eller Det mærkværdige Aar« i sammes *Fra Fortid og Nutid*, Kbh. 1892. Citat s. 132. Artiklen rummer et væld af henvisninger til samtidig litteratur om Darwin også i Norge og Sverige. Samme: »Darwins Brevveksling med Professor Japetus Steenstrup«, *Tilskueren* 1. halvbd. 1909, s. 217-223. Heri en facsimile af en høflig skrivelse fra 1881, hvori Darwin bl.a. igen takker Steenstrup for assistancen tidligere og tilføjer: »How I wish, that you believed in evolution, for I have always honoured your many great devices in the cause of natural history.«

⁹ P. Helveg Jespersen: »Darwinisme og Kristendom« i *Gads danske Magazin* 42. Årg., 1948, s. 470-481 og 651-656 er trods titlen ikke særligt oplysende om spørgsmålet. Samme (posthumt): »Nedstamningstankens gennembrud i Danmark«, *Naturens Verden*, 1982, s. 161-175. Jvf. note 28.

¹⁰ Mike Robson: »Darwinismen i Danmark: debatten i offentlig sammenhæng«, *Naturens Verden* 1982, s. 224-236. samme: »Darwinismens modtagelse i Norden« i Niels Bonde m.fl. (red.) *Naturens Historiefortællere*, Kbh. 1985.

mellem kristendom og darwinisme: 1. Udelukkelse af kristendommen til fordel for materialisme og ateisme. 2. At lade kristendommen være autoritet på alle felter. 3. At lade religion og videnskab være to adskilte tankesæt, der ikke berører hinanden.¹¹ Det er en af denne artikels pointer, at de danske reaktioner i langt overvejende grad falder ind under mulighed nummer tre og ikke nummer to.

Darwin sammenlignes ofte med Kopernikus – i England hyppigere med Newton, ved hvis side han ligger begravet i Westminster Abbey – og dermed bliver han også gerne set som ophavsmand til en kopernikansk vending i den europæiske bevidsthed i årene efter 1859, da hans hovedværk, *The Origin of Species*, udkom på engelsk første gang. Der er dog ingen tvivl om, at Darwins værk ikke skal forstås som et lynnedslag i en formørket verden men som et bidrag til en langt mere omfattende debat om skabelsen, naturen og menneskets plads i den, som havde stået på siden det 19. århundredes begyndelse, og hvori teologer deltog aktivt uden nødvendigvis at afvise al moderne videnskab som ukristeligt.¹² Darwin var selv – som mange af sin samtids videnskabsmænd – teolog, blev siden ateist, men holdt en meget lav profil i de offentlige debatter om de filosofiske og teologiske konsekvenser af darwinismen.

Darwinismen dukkede op i et videnskabeligt miljø, der var præget af den romantiske idealisme, hvor menneskets forhold til naturen var et centralt tema. Mennesket blev betragtet som natur eller som nært beslægtet med naturen, og dog nøje adskilt fra denne i kraft af *ånden*. Når Grundtvig i 1832 skrev, at mennesket ikke er en abekat,¹³ mente han, at menneskets særstilling i skaberværket består i, at det kan akkumulere erkendelse gennem generationer; mennesket er i kraft af ånden og sproget et historisk væsen. Det viser imidlertid også, at spørgsmålet om

¹¹ Lone Østergaard: *Darwins modtagelse i den danske kulturelle offentlighed 1871-85*. Kandidatspeciale i dansk, Kbh. 1982. se s. 18ff, s. 37ff og s. 71f. Rummer desuden en meget nyttig oversigt over Darwin i samtidens litteratur bortset fra netop de teologiske tidsskrifter.

¹² Se Robert M. Young: *Darwin's Metaphor: Nature's Place in Victorian Culture* Cambridge 1985. Young mener, at forholdet mellem darwinister og teologer bygger på en allerede eksisterende omfattende debat, som ikke blot er at forstå som en gold modsætning, og at historikere har koncentreret sig for meget om skarptskårne debattører som Huxley og dermed »have failed to see just how easily the theory of evolution was accommodated by some of the most sophisticated and subtle thinkers of the period.« (s. 12) Darwin selv lagde stor vægt på, at hans tanker ikke var revolutionerende.

¹³ »Mennesket er ingen Abekat, bestemt til først at efterabe de andre Dyr, og siden sig selv til Verdens Ende, men han er en mageløs, underfuld Skabning, [...] som et Guddommeligt Eksperiment, der viser, hvordan Aand og Støv kan gennemtrænge hinanden, og forklares i en fælles guddommelig Bevidsthed.« N.F.S. Grundtvig: Indledning til *Nordens Mythologi* 1832. *Udvalgte Skrifter* ved Holger Begtrup, bd. V, Kbh. 1907, s. 408. Se Kim Arne Pedersen »Grundtvigs natursyn«, *Grundtvigstudier* 1989-90.

menneskets slægtskab med aberne bestemt ikke var tiden fremmed. Denne opfattelse bygger på en dualisme, der deler verden op i materie og ånd. Materien er styret af de naturlove, som videnskaben kan konstatere, mens ånden tilskrives en eller anden form for guddommelig kvalitet, der i historien overskrider naturbundetheden.

Forestillingen om en forbundethed mellem natur og ånd (kultur) gjorde det imidlertid også muligt inden for denne tankegang at forestille sig, at ikke alene ånden men også naturen havde undergået en forandring, en udvikling henimod den nuværende tilstand. Den aldrende digter og naturhistoriker Carsten Hauchs refleksioner over historie og videnskab er et godt eksempel på idealismens og kristendommens forenelighed med en form for udviklingstanke. Her er der dog tale om en teleologisk udvikling og ikke en forandring styret af en kausal mekanik.

»Det gaaer med den hele Menneskeheed, ligesom det gaaer med det enkelte Menneske, der gives en Tid i Barndommen, hvori vi først ret komme til Besindelse og berøres af en Haand fra oven, saa vort Blik oplades i et høiere aandeligt Syn, hvori vi idetmindste i en stor Anelse og glimtvis kan skue det Maal, som vi først ved Veiens Ende for Alvor skal naae. At der før denne Periode kan være hængaaet en Tdi hvori ogsaa den hele Slægt kan have levet et vegetativt Liv, uden endnu at have fundet sit eget Jeg, det skal dermed ikke negtes. Det Samme skeer jo med den Enkelte, der ogsaa i sin Foetaltilstand gennemløber en Udviklingsperiode gennem lavere Former, før han ret bliver til Menneske. Som det synes, er det en almindelig Naturlov, at det Heles Gang skal afspeile sig i den Enkeltes Udvikling, og omvendt. [...] Det Dybeste og Høieste baade i Naturen og Menneskelivet havde aldrig kunnet udvikle sig, hvis ikke fra Begyndelsen en guddommelig Tanke havde været skjult deri, der lidt efter lidt bliver synlig og bestandig aabenbarer sig stærkere og betydningsfuldere, indtil den atter vorder forenet med den Kilde, hvorfra den er udsprungen.«¹⁴

¹⁴ C. Hauch: »Om Modsætningen mellem den fremskridende Videnskab og den poetisk-religieuse Betragtning af Menneskets Fortid«, *For Romantik og Historie*, 2. bd. 1869, s. 212 og 214-15. Tanken om ontogenesens gentagelse af fylogenesen, den såkaldte rekapitulationsteori, som Hauch henviser til, var blevet lanceret af Ernst Haeckel i 1866, men kendes i historiefilosofisk form også fra bl.a. Grundtvig. Hauch, der havde taget magisterkonferens i naturhistorie 1820, forfattede i 1826 afhandlingen »Kort Oversigt over en Deel rudimentariske Organer, over deres Bestemmelse i Naturen, samt over en systematisk Udviklingsfølge, der tildeels paa kunde bygges«. Darwin bruger selv megen plads i *Origins* på at opremse sine forløbere, hvortil Hauch nu ikke hører.

Der var altså ikke nødvendigvis tale om en provokation for tidsånden, når Lamarck eller Erasmus Darwin (farfar til Charles) forestillede sig, at naturen havde gennemgået en udviklingshistorie. Herbert Spencer fremlagde før Charles Darwin en udviklingslære, der indbefattede ikke alene kulturhistorien men også naturens udviklingshistorie. På samme måde som naturen udviklede sig fra det enklere til det mere sammen-satte gjorde kulturerne det også med den vesteuropæiske civilisation som denne udviklings naturlige kulmination. Spencer kan lige så vel fortolkes som en romantisk historiefilosof, der inddrager naturen i historien, som en materialist, der inddrager kulturen i naturen, skønt den sidste er den almindeligste udlægning.¹⁵

Efter 1850 blev den idealistiske naturfilosofi for alvor udfordret af en monistisk materialisme med rødder hos eksempelvis Locke, Malthus og Comte, der forsøgte at forklare alle fænomener som udsprunget af materielle omstændigheder og dermed reducere ånden til en betinget biomstændighed ved verden. Udfordringen ved denne tankegang var, at menneskets privilegerede position ikke forklarede som et resultat af guddommelig indgriben men blot som det øverste trin af materialitetens hierarki.¹⁶ I Danmark slog denne idé sent igennem, selvom den også havde sine tidlige repræsentanter blandt oplysningsfilosofer.¹⁷ Naturhistorien var som universitetsfag indtil 1870'erne stadig præget af den idealistiske skole. C.C.A. Gosch skrev så sent som i 1870-78 »Udsigt over Danmarks zoologiske litteratur«, hvor en udviklingstanke rummes i en idealistisk teleologisk filosofi. Konstateringen af arternes udvikling forklarede som en »gradeviis Udviklingsgang, hvorigjennem Dyre-ideen virkeliggjøres mere og mere fuldkomment.«¹⁸

Der var i 1860'erne en levende debat om videnskab og teologi stærkt præget af især teologen og filosofiprofessoren Rasmus Nielsen (1809-84). Han havde hævdet, at tro og viden var uforenelige, men dog begge kunne huses i samme psyke, uden at den gik til af denne splittelse. Nielsen vandt sig mange modstandere både blandt teologer og andre – herunder Georg Brandes. Ikke desto mindre ser det ud til, at selvom

¹⁵ Herbert Spencer: »Progress: its Law and Cause« (1857) i Herbert Spencer *On Social Evolution* Chicago 1972.

¹⁶ At mennesket i almindelighed og den europæiske, oplyste og dannede mand i særdeleshed stadig stod på dette hierarkis øverste trin, fandt de fleste dog for givet også efter 1850.

¹⁷ »Hellere tilstaae at Naturen ynder overalt den Stærkeres Ret, end piinefuldt at digte der er et Skæl i Menneskehiernen forskielligt fra *Er* i Naturen.« Johannes Boye, *Statens Ven*, 2. Bind, Kbh. 1797, s. 113.

¹⁸ F.W. Bræstrup: »Biologernes tanker før Darwin. Et overset vidnesbyrd«, *Naturens Verden* 1980, s. 77-80.

man kunne være uenig med Nielsen i detaljen, var der i praksis en udbredt enighed om definere en form for arbejdsdeling mellem troen og videnskaberne. Denne opdeling var et af hovedelementerne i det, som P.G. Lindhardt har kaldt »sprængningen af kultursyntesen, romantikkens selvfølkelige bånd mellem religion, kunst, litteratur og videnskab«.¹⁹

Rasmus Nielsen tog selv et stykke inde i darwinismedebatten til orde og udmøntede sin filosofis konsekvenser for debatten ganske prægnant: »Det religiøse Begreb om Skabelse er ikke et Vidensbegreb, men et Troesbegreb. Darwinismen gjør ikke Religionen Afbræk, bevæger sig ikke paa Troens Enemærker, løser ikke Skabelsens Problem, afkræfter ikke det aabenbarede Ord: at Mennesket er skabt i Guds Billede.«²⁰ Spørgsmålet om tro og viden blev den matrice, hvorefter darwinismedebatten fandt sin form i Danmark.

Dansk Kirketidende gengav over to numre i 1871 nogle af de indvendinger mod darwinismen, der var offentliggjort i *The Guardian*. Den anonyme referent ender sin artikel med at angive forskellen mellem den engelske og den danske indstilling:

»Spørgsmaalets Drøftelse i the Guardian er vel endnu ikke tilende, men det meddelte vil kunne tjene til Prøve paa, hvordan Engelske Theologer stiller sig overfor en Naturbetragtning, der ender i Materialisme. Hos os stiller Sagen sig anderledes, efterat den nyeste Filosofi har paavist, at Tro og Viden er absolut uensartede Principer, saa at en Naturbetragtning, der ender med at nægte Skabelsen, er gaaet udenfor sit Omraade og har gjort Overgreb paa Troens Enemærker saavel som en Theologi, der i Kraft af et Bibelsprog vil afgjøre et rent videnskabeligt Spørgsmaal, har gjort det paa Videnskabens.«²¹

¹⁹ P.G. Lindhardt *Tiden 1849-1901 – Den danske Kirkes Historie* bd. VII, Kbh. 1958, s. 169ff.

²⁰ Rasmus Nielsen: »Et Synspunkt for Darwinismen«, *For Ide og Virkelighed* 1873, s. 459. Nielsens linie blev fortsat af Harald Høffding, der dog skiftede den teologiske ud med den etiske synsvinkel: »Darwin har netop vist Etiken en stor Tjeneste ved sin hele Naturopfattelse, idet han har ladet Forskellen mellem Naturlivet og det etiske Liv fremtræde i saa stærkt et Lys. Det etiske Problem kunde nu fremsættes i skarpere Form end før.« »Charles Darwin og hans Betydning for filosofien«, *Tilskueren* 1909, 1. halvbd., s. 538-562, her s. 555. Høffding fremhæver også, at Darwin ikke ønskede at tage offentlig stilling i teologiske spørgsmål. Se også samme »Filosofien og Darwinismen«, *Nær og Fjern* 12. april 1874

²¹ I.L.: »Darwinismen«, *Dansk Kirketidende*, 1871, sp. 457-460 og 522-528. Her sp. 528.

Darwinismen var ikke almindeligt diskuteret i 1860'ernes danske læseverden. Kun få danskere læste engelsk og endnu færre talte det,²² men der var god mulighed for at stifte bekendtskab med de nye tanker gennem den tyske litteratur for dem, der ville. Darwinismen blev taget op på den internationale arkæologikonference i København i 1869, hvor den tyske materialist, darwinist og antropolog, Carl Vogt og den franske antropolog J.L.A. de Quatrefages indlod sig i en debat, der blev refereret i den danske presse, om fortolkningen af nogle fossile kranier fra Spanien.²³ Selvom naturhistorikere udmærket kendte til Darwin i 1860'erne havde darwinismen ingen væsentlig indflydelse. Carsten Hauch kunne endnu i 1869 diskutere forholdet mellem videnskaben og den religiøse opfattelse af menneskets fortid uden at nævne Darwin.²⁴ Som det første naturhistoriske værk på dansk, som helt er præget af Darwins tanker, regnes almindeligvis J.E.V. Boas afhandling fra 1880 om Decapodernes Slægtskabsforhold.²⁵

Først J.P. Jacobsens introduktion til Darwin i *Nyt dansk Maanedsskrift* i 1871 og hans oversættelse af *Origins*, som begyndte at udkomme samme år, forårsagede en større interesse for Darwin i Danmark.²⁶ En statistik over udlånet af *Origin of Species* på Det Kongelige Bibliotek viser, at antallet af udlån nærmest tidobledes efter dette tidspunkt.²⁷ Spørgsmålet om darwinismens forhold til religionen dukker op i en passage, hvor Jacobsen citerer Darwins stillingtagen til evolutionsteoriens betydning for religionen: »Jeg ser ingen fornuftig Grund til, at det Syn paa den organiske Verden, som denne Theori giver, skulde kunne saare Nogens religiøse Følelser.« Darwin henviser til den gennem 200 år standende debat

²² Jens Rahbek Rasmussen og Nils Arne Sørensen: *Briterne og Europa*, Kbh. 1997, s. 119ff. Først i 1903 med indførelsen af den nysproglige gren i gymnasiet fik engelsk højere prioritet.

²³ Robson, »Darwinismens modtagelse i Norden«.

²⁴ Hauch, anf.arb., s. 199-215. Hauch ser arkæologien og geologien som hovedårsag til bruddet med den religiøs-mytologiske historieskrivning. Darwin forbliver også uomtalt i Henrik Scharlings artikel om naturalisme og materialisme i *Ugeblad for den danske Folkekirke*, 1867, bd. 1, s. 177-89.

²⁵ P. Helveg Jespersen: »Nedstamningstankens gennembrud i Danmark«, *Naturens Verden*, 1982, s. 161-175.

²⁶ Georg Brandes havde i *Det moderne Gennembruds Mænd* hævdet, at kendskabet til Darwin først kom med J.P. Jacobsens artikler og oversættelsesarbejde, men det tilbageviste allerede Johannes Steenstrup i 1883, Steenstrup, anf.arb. (1892). Se også *Gads danske Magasin*, 1948, s. 91ff og Østergaard, anf. arb. s. 23.

²⁷ Fra under fem om året til mellem 35 og 50. Bent Sigurd Hansen og Knud Ryg Olsen: *Darwinisme*, Kbh. 1980 s. 65. Debattens pludselige opblomstring i 1871 var man også opmærksom på i samtiden. Se *Lolland-Falsters Stiftstidende* 6. dec. 1871.

mellem naturvidenskab og kristendom og mener ikke at udviklingsteorien skulle betyde en væsentlig omvæltning i den sag.²⁸

Avisernes omtale af J.P. Jacobsens oversættelser af *Origin of Species* og *Descent of Man* i hhv. 1871 og 1874 var altovervejende positiv. Selvom nogle anmeldere mente, at der var grund til at være uenig med Darwin, var der udbredt enighed om, at Darwin ikke var til at komme uden om, hvis man ville følge med i den moderne naturvidenskab, hvilket ingen betvivlede at man burde. H.S. Vodskov hævdede i sin store anmeldelse af *Arternes Oprindelse*, at Bibelen aldrig har villet optræde som »Professor i Naturhistorie«, og »om Solen bevæger sig omkring Jorden eller Jorden om Solen, eller om Arterne ere skabte alle paa een Gang eller giennem nogle faa første, det vedkommer ikke direkte Religionen.« Spørgsmålet for Vodskov er ikke, om mennesket er skabt af Gud eller en abe, men *hvordan* Gud har skabt mennesket.²⁹ Flere af de øvrige anmeldere erklærer ligeledes religionen og naturvidenskaben for separate sfærer, der ikke havde noget at sige hinanden.³⁰ En væsentlig undtagelse fra denne kompromislinie var naturligvis nogle af brandesianerne og siden nogle af socialdemokraterne, som mente, at religionen måtte vige for darwinismen.

Jacobsens indlæg fremkaldte det væsentligste mod svar i debatten, nemlig biskop D.G. Monrads »Et par Bemærkninger om Darwinismen« udformet som et brev til en ven, der »er gaaet over til Darwinismen«. Monrad indleder med at beklage, at darwinismen betyder et stort tilbageskridt for videnskaben, fordi den er en alt for luftig hypotese, men han afviser netop ikke, at videnskaben måske en dag kan nå så langt, at den kan bekræfte Darwins hypotese. Monrad griber fat i spørgsmålet

²⁸ J.P. Jacobsen: *Samlede Værker*, udg. af Morten Borup, Bd. V, Kbh. 1929, s. 69. Han polemiserer mere mod den idealistiske naturvidenskab, s. 71. Se også Lone Østergaard, anfarb. s. 35. Om Jacobsen og Darwin se: P. Helveg Jespersen: »Om J.P. Jacobsens Darwin-studier« i *Gads danske Magazin* 41. årg., 1947, s. 561-573. samme: »Om J.P. Jacobsens Darwin-Oversættelser« i *Gads dsk. Mag.* 42. Årg., 1948, s. 79-90 og 92-93 samme: »Om J.P. Jacobsen og hans hidtil formodede »Udkast til en Evolutionslære««, *Gads dsk. Mag.* 42. årg., 1948, s. 230-237. Brita Tigerschiöld: »Om J.P. Jacobsens Darwinstudier«, *Gads dsk. Mag.*, 42. årg. 1948, s. 91-92. Eivind Tjønneland: »Darwin, J.P. Jacobsen og Ibsen«, *Spring*, nr. 13, 1998, s.178-199 Til listen over digtere med naturhistorisk baggrund følger sig foruden Hauch, Jørgensen og Jacobsen også Vilhelm Bergsøe.

²⁹ *Dagbladet* 11. og 12. juni 1873. Monrad svarer Vodskov i *Dagbladet* 15. og 19. aug. s.å. med nogle af de samme argumenter, som kom frem i *Nyt dansk Maanedsskrift*, dog med en større vægt på skabelsesspørgsmålet.

³⁰ Se anmeldelser i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 6. dec. 1871, *Jyllands-Posten*, 8. dec. 1871 og samme 1. jan. 1875 eller *Slagelseposten*, 21. dec. 1874, hvori forskellen på tro og viden fremhæves på forskellig vis. Anmeldelsen i *Illustreret Tidende* 12. maj 1872 følger omtrent samme linie, men har også et direkte angreb på Monrads udfald mod J.P. Jacobsen og Darwin.

om livets tilblivelse. Det ligger, ifølge Monrad, »uden Tvivl for høit, i alt Fald for Tiden, for Naturvidenskaben.« Inden det kan besvares, må videnskaben først svare på, hvad liv overhovedet er. En kemiker, skriver han, ved, »af hvilke Bestanddele et Hvedekorn bestaaer. Lad ham da samle disse Bestanddele og fabrikere ved sin Kunst et Hvedekorn paa samme Maade, som han fabrikere Vand.« Det drejer sig for Monrad om, at ånden ikke kan have materiel karakter: »det var dog en Misforstaaelse, om man vilde undersøge Martensens Ethik ved at udgranske, af hvor meget Papir og hvor megen Bogtrykkersværte et Exemplar bestod.« Her trækker Monrad på det argument, som stammer fra Kant, nemlig at videnskaben ikke kan forklare liv. Han går videre frem og kræver, at darwinisterne ved eksperimenter skal eftervise, at forvandlingen fra en art til en anden kan finde sted. Han påpeger mangelen på mellemformer mellem arterne, som kan bevidne, at udviklingen har fundet sted.

Monrad beskæftiger sig også med darwinismens politiske indebyrd: »Har Du vel overveiet, kjære Ven, hvilken Indflydelse paa Opfattelsen af Menneskelivet og Samfundet den Anskuelse maa faae, at Mennesket er skabt ikke i Guds, men i en Abekats Billede? Har Du betænkt, hvor skjønt denne Anskuelse samvirker med vilde Bevægelser, der gaae ud paa at omstyrte de Piller, hvorpaa Stat og Familie hvile?« »Brevet« slutter med den ironiske kommentar: »Kan Du tænke Dig nogen stoltere Gravskrift end den: »Han var den Første, der forvandlede en Abekat til et Menneske?«³¹

Det påfaldende ved Monrads korte artikel er, at langt størstedelen af hans indvendinger er rettet mod videnskaben ved hjælp af videnskabelige argumenter. Han taler ud fra et synspunkt, ifølge hvilket enhver påstand skal kunne lade sig eftervise med eksperimenter.³² Denne kritik er ikke grebet ud af den blå luft, for Darwin havde faktisk udkastet en meget dristig hypotese. Man må erindre sig, at væsentlige forudsætning-

³¹ D.G. Monrad: »Et Par Bemærkninger om Darwinismen«, *Nyt Dansk Maanedsskrift*, 3. bd., 1872, s. 228-236 Monrad siger selv, at han havde stiftet bekendtskab med Darwin på originalsproget i sin tid i New Zealand. D.G. Monrad må ikke forveksles med M.J. Monrad, der i en serie forelæsninger ved universitetet i Christiania 1872-73 bl.a. kritiserede darwinismen, udg. som *Tankeretninger i den nyere Tid*, Chria. 1874.

³² Mike Robson (anf.arb. 1982, s. 229) karakteriserer Monrads indstilling som en »mistro til naturvidenskabelig forskning og eksperimenteren«, hvilket må siges at være noget misvisende. Østergaard (anf.arb.s. 36) giver en klar redegørelse for, at Monrad faktisk er tilhænger af naturvidenskabelige metoder. Samtidig karakteriseres Monrads argument som en »typisk teolog-holdning til Darwins lære«. På s. 71 skriver hun dog i modstrid hermed, at Monrad lader kristendommen være autoritet i alle spørgsmål, herunder naturhistoriske.

ger som Mendels lov om arvelighed, forskellen på fæno- og genotyper, teorien om mutationer samt fundet af de efterlyste mellemformer endnu manglede at komme til videnskabens kendskab.³³

Monrad ytrede sig igen i anledning af en tale af professor i matematik Adolph Steen ved universitetets reformationsfest, den 17. nov. 1875, om videnskabernes broderskab med hinanden. Steen mente, at reformationen havde været til gunst for universitetet, fordi fakulteterne blev uafhængige af hinanden, men nu var det tid til, at den samme videnskabelige standard blev indført på alle fakulteter. »Universitetet kan heller ikke være tjent med, at den historiske og sproglige Kritik ikke overalt gennemføres med samme Skarphed,« mente Steen og sigtede udtrykkeligt til det teologiske fakultet, der ikke kunne dække sig ind under »Troens Kappe«, som han sagde. Monrad mente ikke, at naturvidenskaben havde autoritet på sjælelærens felt lige så lidt som teologerne på fysiologiens, og at kun fanatikere ikke ville tillade forskellige eller modstridende anskuelser at eksistere sammen. Steens tale fik også teologiprofessor J.A. Bornemann til at skrive et længere modindlæg, hvori han også fastholder sandhedens relative karakter: »De forskellige Videnskaber fremstille forskellige Sandheder. Sandhed er al Viden. Sandhed er Guds Aabenbaring.« Debatten drejede sig ikke direkte om darwinismen, selvom den klart nok er en af forudsætningerne. Monrad benyttede som den eneste et af sine indlæg til et direkte angreb på darwinismen. Under hele debatten nægtede Steen i øvrigt at lade sig skyde ateisme i skoen.³⁴

Den gruppe af teologer, der reagerede stærkest på darwinismen var nogle af grundtvigianerne. Grundtvig selv var en af de få tænkere efter

³³ Den videnskabsinterne debat var præget af nogle af de samme argumenter, som Monrad brugte. Den radikale tyske darwinist Ernst Haeckels kendteste modstander var ikke en hr. Hvemsomhelst men cellepatologiens fader, antropologen og politikeren Rudolf Virchow, som i en tale til en forsamling af tyske naturforskere og læger efterlyste det empiriske grundlag for udviklingsteoriens påstande: *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat*, Berlin 1877. Haeckels endnu mere polemiske svar forelå året efter i *Freie Wissenschaft und freie Lehre*. Optrykt i *Gemeinverständliche Werke* Bd. 5, Leipzig/Berlin 1924, se især s. 210ff.

³⁴ Steens tale blev refereret kort i *Fædrelandet* den 22. nov. og trykt i Brandes: *Det 19. Aarhundrede*, bd. III, 1876. (her s. 251-2). Bornemanns indlæg i *Theologisk Tidskrift* (Udg. Af Chr. H. Kalkar, ikke at forveksle med det svenske, der ligeledes staves med et s.) 1876, s. 129-62. Monrads indlæg findes i *Fædrelandet* 26. og 27. jan. og 8. feb. 1876. Teologiprofessor Fr. Hammerich skriver i samme avis 6. og 24. januar 1876, præsten Thomas Rørdam den 5. februar og Steen svarer den 17., 20. og 31. januar. Interessant referat af debatten af Ludv. Schrøder i *Nord. Maanedsskrift. for folkel. Og kristel. Oplysning* 1876, 1. hlv.-bd. s. 133-47. Henrik Scharling udgav i 1875 en pamflet om Theologien og Universitetet.

1850, som overhovedet stadig fastholdt om end ikke en bogstavelig læsning af 1. Mosebog, så dog en meget bibeltro historisk kronologi og var en også for sin egen tid usædvanlig hårdnakket modstander af moderne naturvidenskab, herunder også det kopernikanske verdensbillede. Han stredes hårdt med bl.a. H.N. Clausen, som i 1859 rettede et skarpt angreb mod Grundtvigs videnskabskritik, som Clausen mente kunne skade kirkens sag.³⁵ Alligevel – eller måske netop fordi han betragtede Darwin som blot endnu en trælsom kopernikaner – reagerede Grundtvig ikke på fremkomsten af den moderne udviklingstanke.³⁶

Mens Grundtvig selv forholdt sig tavs, var nogle af hans tilhængere en undtagelse fra den regel, at teologer ikke ytrede sig offentligt om Darwin. Ældre grundtvigianere – fx. Otto Møller – fastholdt en stærk modstand mod materialismen og »Tvivlesygen«.³⁷ En del af bevægelsen delte dog ikke denne opfattelse. De yngre og efterhånden toneangivende »nygrundtvigianere« hældte til Rasmus Nielsen, hvis adskillelse af tro og viden ikke var dem fremmed i kraft af Grundtvigs tilsvarende adskillelse af kirke og skole og hans respekt for »Naturalister af Aand«.³⁸

En serie artikler i *Dansk Kirketidende* i 1877 af bladets redaktør, Brandt, kritiserer darwinismen dog uden at udelukke naturvidenskabens selvstændige værdi eller arternes mulige udvikling. Man genkender mange af Monrads argumenter, og de tyske darwinister Vogt og især Hæckel får på puklen for deres videreudvikling af darwinismen i en bevidst antikristelig retning. Det typisk grundtvigske synspunkt, at sproget og ånden adskiller mennesket fra dyrene, er gennemgående. Men Brandt spørger også om arternes foranderlighed: »Hvad har den Kristne at frygte deraf?« og svarer: »Enhver sand Erkjendelse maa glæde ham som Menneske, og der ligger jo intet for Troen foruroligende i denne Sand-

³⁵ Se Kim Arne Pedersen: »Grundtvigs natursyn«, *Grundtvig-studier*, 1989-90, s. 95. Der hersker nogen uenighed i Grundtvigforskningen om, hvorvidt det er berettiget at kalde Grundtvigs bibelsyn »forældet«.

³⁶ En lille passage i »Danske Ravne-Galder« (ca. 1860) kan tolkes som en stille afstandtagen til Darwin. *Udvalgte skrifter* ved H. Begtrup, 10. Bd., Kbh. 1909, s. 465. Tak til Sune Auken for henvisningen. Andre skrifter som *Havamaal* fra 1865-66 rummer en polemik mod at forklare mennesket biologisk. Pedersen, anf.arb. s. 95f.

³⁷ Otto Møller: *Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri*, Kbh. 1881, s. 53ff, især s. 82ff. Erik Nørr: *Mellem Otto og Jakob*, Kbh. 1986, s. 554. Otto Møllers forhold til moderne videnskab var dog ikke entydigt negativt. Se Jørgen I. Jensens artikel om ham i *Dansk biogr. Leks.* Bd. 10, 1982. Begrebet grundtvigianer har altid haft karakter af skældsord og er ikke nødvendigvis blevet godtaget af dem, hvormod det bruges, herunder Otto Møller.

³⁸ Som det kom til udtryk i *Nordens Mythologi* 1832, Pedersen, anf.arb. s. 81f. Om Nielsen og grundtvigianismen se først »Gb.«: (Rudolf Schmidt) *R. Nielsens Filosofi og den Grundtvigske Anskuelse*, Kbh. 1867, der forsøger at forene Nielsen og Grundtvig.

hed.« Erkendelsen kan endda iflg. Brandt bidrage til en nødvendig bevidsthed om »Menneskeslægtens Enhed. Naar Katten, Løven og Tigeren stamme fra samme Dyreform, kan man da ikke finde usandsynligt, at Negre og Evropæere have samme Stamfader.«³⁹

Noget af det nærmeste man i perioden kommer fundamentalismen eller creationismen var sognepræst I.N.L. Dalsgårds *Stenene råbe – Et Indlæg imod Nutidens vantro Naturbetragtning* fra 1879, hvori forfatteren forsøger med henvisning til Lukasevangeliet (19, 40) at lade »stenene« – dvs. *arkæologien* og *geologien* – fungere som understøttelse af Bibelens sandhed – et udbredt tema i den tyske og engelske litteratur, hvoraf forfattere som G. Hartwig, Th. Zollmann og Macmillan var blevet oversat til dansk. Det var ikke et forsøg på at gøre Bibelen til naturvidenskabelig autoritet, men snarere at finde harmonien mellem naturen og Bibelen. Det var altså en retning, der forsøgte at gå imod Rasmus Nielsens anerkendelse af kristendommen som paradoks for i stedet at finde samklangen mellem *doxa* og erfaring. I *Nordisk Maanedsskrift for folkelig Og kristelig Oplysning* udspillede sig en længere debat i forlængelse af Poul la Cours anmeldelse af Dalsgårds bog, hvori også valgmenighedspræsten Fr. Jungersen deltog. Poul la Cour var højskolelærer i Askov, fysiker og noget af et teknisk geni, men også meget optaget af foreneligheden mellem teologi og videnskab, hvilket bragte ham i et vist modsætningsforhold til den officielle videnskab, bl.a. fordi han påstod, at de

³⁹ C.J. Brandt: »Darwinismen«, *Dansk Kirketidende* sp. 377-388, 409-415, 425-433, 511-516, 730-733, 1877, her sp. 386. Modsætningen blandt grundtvigianere afspejles i anmeldelserne af *Arternes Oprindelse* i grundtvigske blade. *Hejmdal* 2. feb. 1872 lægger sig op af R. Nielsens linie, mens *Dansk Folketidende* den 16. feb. s.å. mener, at Darwin må frastøde den, der sætter »Aandslivet højest og først.« Boisen omtaler i *Budstikken*, 1871, s. 152, oversættelsen af Macmillans bog om *Naadens Aabenbaring i Naturen* positivt.

Om grundtvigianismen og darwinisme se Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse* Kbh. 1957, s. 141f. Ole Vind: *Grundtvigs Historiefilosofi*, Kbh. 1999 s. 266ff, s. 497 og 500ff. Højskolerne havde på nogle områder taget det moderne verdensbillede til sig *samtidig* med, at nogle forsøgte at fastholde Grundtvigs nynordiske historiefilosofi, en konflikt som bl.a. rystede Askov Højskole i 1880'erne. Gunhild Nissen: *Udfordringer til Højskolen – Danske folkehøjskoler 1844-1994*, Kbh. 1994, s. 97ff og Bjarne Nielsen Brovst *Jeppe Aakjær på Askov Højskole 1887-1888*, Poul Kristensens Forlag 1988, s. 74f. Se bidrag af de to Askovfolk L. Schrøder anf.arb. og P. la Cour nedenfor anf.arb. Tre andre Askovlærere tog spørgsmålet op efter at de havde forladt skolen: Eline Begtrup, der havde undervist i naturhistorie, giver i *Højskolebladet* 1909, nr. 7 og nr. 12 et positivt billede af Darwin. Hendes bror, Holger Begtrup, arbejdede – antagelig inspireret af sin søster – for indførelsen af udviklingslæren i Højskolen, se debat i *Højskolebladet* nr. 42, 1904. Jakob Knudsen beskæftiger sig med Grundtvig og Darwin i romanen *Gjæring; Afklaring* fra 1902. Med højskoleungdommen som publikum forsøgte det kortlivede tidsskrift *Naturen og Mennesket* at tage spørgsmålet op ud fra Rasmus Nielsens synsvinkel i 1881. Østergaard anf.arb. s. 59. Dr.med. J.G. Ditlewsen holdt et »neutralt« foredrag om Darwin på Grundtvigs Højskole i Lyngby i 1899. *Foreningen Lyngby Elevers Aarsskrift* 1900.

uforanderlige naturlove først var sat i verden efter syndfloden. Jungersen tilhørte den grundtvigske fløj, der var inspireret af Rasmus Nielsen, og han advarede la Cour mod at bygge en så skrøbelig bro mellem tro og viden eller at bruge Jesu navn som rambuk mod videnskaben. Teologen Jungersen måtte forsvare videnskabens selvstændighed over for fysikeren la Cour. I en anmeldelse af Dalsgårds bog i det opbyggelige tidsskrift *Sædemanden* anklages forfatteren på samme vis for at ville sammenblande den åbenbarede sandhed med den naturvidenskabelige. Anmelderen mener lige som Jungersen ikke, at Bibelen trænger et håndgribeligt bevis.⁴⁰

Igen i 1889 beskæftiger la Cour sig med darwinismen, hvor han fremhæver svaghederne i udviklingsteorien mht. skabelsen og peger på de muligheder, der ligger i Laplaces kosmogoni. Han diskuterer endvidere det kontingentes problem: Hvor stor er sandsynligheden for at det tilfældige bliver virkelighed? Spørgsmålet er, om verden overhovedet ville have set ud som den gør, hvis ikke udviklingen havde været et resultat af en guddommelig plan fra begyndelsen. Han forsøger at illustrere sin pointe med nogle konkrete udregninger, men slutter sin artikel med følgende credo:

»Man kan fremføre sine »Enkeltheder«, man kan, hvis man vil være nøjagtigere, belægge dem med Talstørrelser, som ovenfor; men dette er det videste, den menneskelige Tanke ved egen Kraft kan nå. Vil man ud over dette, ser jeg ikke andet, end at den gudsfornægtende resignerer i Erkendelsen af, at han magter ikke Tilværelsens Gåde, og at den gudsbekjendende søger Gud i Troen på, at han har åbenbaret sig for Menneskene.«⁴¹

Endnu nogle teologer ytrede sig om spørgsmålet. Professor i etik og religionsfilosofi Henrik Scharling holdt i 1887 – »efter opfordring af Bestyrelsen for den indre Mission« – i mødesalen Bethesda i København nogle apologetiske foredrag over *Darwins Lære om Menneskets Oprindelse*, udg. samme år, hvori han anerkendte Darwins geni men fastholdt skabelslæren og menneskets særstilling i skaberværket. For en ordens skyld skal her også medtages jesuitterpræsten, Amand Breitung's skrift

⁴⁰ La Cours anmeldelse i *Nordisk Maanedsskrift for folkel. Og kristel. Oplysn.* 1880, bd. 1, s. 81-122. Dalsgård svarer i 1880, II, s. 44-60, Fr. Jungersen s. 61-80, la Cour s. 81-101. Jungersen 1881, I, s. 161-79. Anonym anmeldelse i *Sædemanden*, 1880, s. 122ff.

⁴¹ Poul la Cour: »Er Underlaget for Darwinismen sikkert?« *Danskeren*, I, 1889, s. 67-82. I samme bind s. 344-50 er der et kort referat af nogle af Huxleys betragtninger af sognepræst i Ølsted, Laurids Nygård, som ikke kan se, at der skulle være basis for ateisme i darwinismen.

Abeteoriens Bankerot, Kbh. 1899, der var et svar på J.O. Bøving-Petersens knap så hidsige indlæg fra 1897, *Skabelse eller Udvikling?*

Med lidt god vilje kan man altså opregne et par håndfulde, væsentlige, danske, teologiske indlæg om darwinismen indtil århundredeskiftet.⁴² Når darwinismen ikke mødte større offentlig modstand blandt teologer i Danmark, kan der være flere årsager.⁴³ Man må selvfølgelig ikke udelukke, at tavsheden kan være udtryk for resignation. Det hænger dog snarere sammen med, at den store kamp mellem religion og videnskab for længst var udkæmpet – i hvert fald på kontinentet.⁴⁴ Teologiens

⁴² Det er i sagens natur meget vanskeligt at bevise, at noget ikke er sket. Min påstand bygger på en gennemsøgning af indholdsfortegnelserne for tidsskrifterne på Bibliotek for Kirkehistorie og bibliografierne i Steenstrup (anf. arb. 1892) og Svend Thomsen (red.): *Danske blandede Tidsskrifter 1855-1912*, Kbh. 1928, som er en indholdsoversigt over 27 danske tidsskrifter i perioden.

⁴³ En mere fuldstændig undersøgelse ville fx. indbefatte korrespondancer og prædikener. Det kræver selvfølgelig også en kvalificeret diskussion af bl.a. begrebet skabelse, som jeg ikke kan give.

Historikeren (og teologen) Caspar Paludan-Müller havde anfægtelser i anledning af darwinismen, hvorom han gjorde sig private optegnelser. Se Ellen Jørgensen: »Caspar Paludan-Müller«, *Hist. Tids.* 9, Rk. 5. Bd., s. 428. Den norske sognepræst O. Asperheim fastholder en mulig sameksistens mellem kristendom og udviklingslære, idet han skelner mellem den materialistiske, agnostiske og teistiske (herunder Darwins) udviklingslære. O. Asperheim: *Darwinismen*, Christiania 1887, s. 10f, og 96f. *Forsoning mellem Religion og Naturvidenskab* af »Otto«, Stavanger, 1881. E.F.B. Horn: *Naturvidenskab og Kristendom*, Kria. 1889. Se endvidere Ulf Danielsson: »Darwinismens inträngande i Sverige« *Lychnos* 1963-64, s. 157-210 og 1965-66, s. 261-334. Hvordan *lægfolk* forstod darwinismen er selv sagt også et vigtigt spørgsmål. En mulighed var det at gå skolebøgerne igennem: H. Mortensens *Naturhistorie for Borger- og Almueskoler* fra 1860 fastslår fx., at den »hellige Skrift lærer os, at alle Mennesker nedstammer fra eet Par, Adam og Eva.« cit. efter Mike Robson: »Darwinismens modtagelse i Norden« i Bonde m.fl. (red.) anf.værk. I Feddersens lærebog i *Dyrerigets Naturhistorie* for de lærde skoler, seminarier og realskoler fra 1868 tages det for givet, at der har fundet en udvikling sted. Begrebet naturhistorie indebærer ikke i sig selv den antagelse, at naturen har en udviklingshistorie. Historie skal i denne sammenhæng oversættes med *undersøgelse* eller *granskning*.

⁴⁴ I England var bibelkritikken stadig i sin vorden, og derfor var billedet dér noget anderledes. En historisk-kritisk antologi, *Essays and Reviews*, som udkom i 1860, vakte større opsigt og modstand i kirken, end Darwins værk fra året før. Frederick Gregory: »The Impact of Darwinian Evolution on Protestant Theology in the Nineteenth Century«. D. C. Lindberg and R. L. Numbers: *God and Nature. Historical Essay on the encounter between Christianity and Science*, Berkeley 1986. 11.000 præster i Storbritannien underskrev i forbindelse med debatten i begyndelsen af 1860'erne en deklaration »reaffirming the inspiration and authority of the Bible«. James R. Moore: »Geologist and Interpreters of Genesis in the Nineteenth Century«, i Lindberg & Numbers, s. 341. Det er Moores opfattelse, at den stærke konflikt mellem religion og videnskab i 1860'erne var amatørernes kamp. De professionelle geologer og bibeleksegeter havde sluttet fred. Det indebærer imidlertid også den konklusion, at de fleste præster i Church of England var amatører. Udgivelsen af *Essays and Reviews* og den efterfølgende retssag mod de såkaldte *essayister*, hvoraf en siden blev ærkebisp af Canterbury, blev fulgt i *Evangelisk Ugeskrift* 2. række, bd. V, 1861, s. 285f, bd. VIII, 1862, s. 401ff, bd. X, 1863, s. 165ff og bd. XI, 1864, s. 221f.

monopol på metafysikken blev ikke brudt af 1860'ernes naturvidenskab, men derimod af den historisk-filologiske oplysning i århundredets første halvdel.⁴⁵ Eftersom de historisk-filologiske fag på universitetet hovedsageligt tjente som hjælpediscipliner for teologien, kunne teologien ikke undgå at tage stilling til konflikten. Teologen Rasmus Nielsens filosofi er et eksempel på en sådan stillingtagen. Forbindelsen mellem 1. halvdel af det 19. århundrede og Rasmus Nielsen går over Søren Kierkegaard, hvis filosofi bl.a. udgik fra Lessings stykke *Über den Beweis des Geistes und der Kraft* fra 1777. Problemet var, at den historisk-filologiske kritik af Bibelen syntes at undergrave dens sandhed, men Kierkegaard løste den gordiske knude ved som Lessing at hævde, at historisk videnskab aldrig kan fungere som bevis på evige sandheder og derfor heller ikke tjene religionskritikken. Kun i troen kan man nærme sig Gud. Rasmus Nielsen var en af de få og første, der erklærede sig som elev af Kierkegaard. Han var ikke i samme grad som Kierkegaard præget af religiøs inderlighed men fastholdt som idé den kvalitative forskel på religiøs tro og videnskabelig erkendelse.

Efter århundredets midte blev geologien, palæontologien og arkæologien mere afgørende i striden mellem teologi og videnskaben, og derfor var de også vigtigere for Rasmus Nielsen end de var for Kierkegaard. Darwin spiller i den sammenhæng ikke så stor en rolle, som nogle vil give ham. Herhjemme passede det fx. i Georg Brandes' polemiske program at beskylde det danske kleresi for bevidst at ville fortie Darwin. Hvis fortielsen er en undladelsessynd, tildeler han dermed ad bagvejen Darwin en hovedrolle. Men Darwin var i den forstand ingen banebryder, blot endnu en, som bibelkritikere, naturalister og materialister kunne bruge i deres argumenter, og blot endnu en, som teologerne måtte tage stilling til. Også derfor er der så få teologiske indlæg, der er vendt udelukkende og direkte mod Darwin. Darwin inddrages nogle gange direkte og underforstås andre steder som et element i en debat, der omfattede meget mere end blot darwinismen.

En banal men ikke desto mindre væsentlig omstændighed er den, at kirken og kristendommen levede trygt videre også efter 1871 i Danmark på trods af alle erklæringer om kirkens og ikke mindst Guds død, og videnskaben og teologien fandt en *modus vivendi*, som med visse modi-

⁴⁵ Formuleringen er Ole Vinds fra forsvaret af hans disputats *Grundtvigs historiefilosofi* 28. maj 1999. Se også Mads Mordhorst, »Den store genfortælling«, *Den jyske historiker* juli-nummer 1999, hvori der gøres rede for opløsningen af den bibelske kronologi til fordel for den historiske o. 1800.

fikationer fortsat består. Et enkelt aspekt af denne sameksistens – eller »samtænkning« om man vil – af teologi og darwinisme skal berøres her.

Darwinismen rummer et politisk potentiale, som står i modsætning til Darwins eget bevidste forsøg på at styre fri af politik. Endskønt hyppigst associeret med liberalismen, synes darwinismen at besidde en så enestående plasticitet, at den er blevet taget til indtægt for næsten et hvilket som helst politisk synspunkt lige fra socialisme til elitær eller social konservatisme. Den kom også i negativ forstand til at spille en rolle for de forestillinger om en samfundsopbygning, som beskæftigede samtidens teologer. Monrad er egentlig ikke atypisk på dette område. Han taler om darwinismen som en fare for en teologisk begrundet *borgerlig orden*. Han frygter en omstyrtelse af »de Piller, hvorpaa Stat og Familie hvile«. Der er tale om et typisk udtryk for tidens almindelige opfattelse af identitet mellem kristendom og borgerlig moral.⁴⁶ Den teologi fik sit monument med det værk, som Monrad i sit indlæg henviser til, biskop Martensens *Den christelige Ethik*, hvis første bind var udkommet året før i 1871. Tredje bind af værket udkom i 1874, hvor Martensen beskæftiger sig indgående med »Arbeiderspørgsmaalet«, altså hvad man skal stille op med den stigende forarmelse i byerne. Heri skyder han med skarpt mod den engelske liberalisme og materialisme og især malthusianernes rå kombinationsudgave heraf, som han opfatter som ukristelig, fordi den lader de sociale hensyn i stikken. I følgende polemik mod Adam Smith bliver det darwinistiske udvælgelsesprincip til et eksempel på en mekanisme i samfundet, som den kristelige etik bør modarbejde:

»Idet Enhver arbeider for sig selv, arbeider han for det Hele. Almenvellet fremkommer altsaa som Resultatet af Alles Egoisme. Men netop her viser sig atter den ethiske Mislighed ved dette System. Den frie Concurrence, naar den ikke er begrændset ved høiere Hensyn, er nemlig kun et naturalistisk, et fysisk Princip. *Thi det er den Stærkeres Ret, som her indføres, en indirecte Næveret, en Krig af Alle imod Alle; som vi see det i Dyreverdenen, hvor den frie Concurrence til alle Livsgoder findes i det meest udstrakte Maal, og den svagere Skabning undertrykkes af den stærkere. Det ethiske Moment, der af den frie Concurrence skal fremkaldes, er Opvækkelse og Styrkelse af den personlige moralske Kraft. Men da maa den være begrændset ved visse Betingelser. Den bør for Exempel kun finde Sted mellem lige Stillede. At lade en Lam concurrere med en Hurtigløber, en*

⁴⁶ Lindhardt, anf.arb., s. 374.

fattig Detailhandler med en stor Capitalist, en ringe Grundbesidder med en stor, tjener ikke til at styrke den moralske Kraft, men til i Frihedens Navn at lade det Physiske herske og gaae af med Seiren. Den Adam Smithske Paastand, at man ved at følge Grundsætningen laissez aller bedst fremmer Samfundets Vel, at Enhver, ved at fremme sin egen Interesse, fremmer det Heles, at Almenvellet fremkommer som Resultat af Alles Egoisme, holder heller ikke Stik. Det er en i sig selv uholdbar Forestilling, at man ved at følge den blotte Naturdrift kan frembringe en Retfærdighedens Tilstand, da Retfærdigheden tilhører en heel anden Verden, og maa komme fra en heelt anden Side end Naturens og det blot naturlige Menneskes. Og Erfaringen har viist, at den frie Concurrence vistnok har ophævet alle Monopoler og dermed forbundne Ulemper, men at den har skabt et nyt Monopol, Capitalens, under hvis Tryk Utallige ere bragte i en Tilstand, der i det Væsentlige ikke er forskjellig fra Slavernes i den gamle Verden.«⁴⁷

Martensen siger altså ikke, at darwinismen er ugyldig som videnskabeligt princip: dette princip *bør* blot ikke gælde for menneskets verden. Det vil måske undre enkelte, at de sidste sætninger lyder grangiveligt socialistiske, men der er selvfølgelig ikke tale om en rendyrket marxisme. Derimod er der tale om en konservativ bekymring for, at den øgede proletarisering i byerne ville føre til arbejdernes mobilisering og indførelse af en ny Pariserkommune.⁴⁸

For den religiøst vakte og i kirkelige kredse indflydelsesrige statistiker og nationaløkonom Harald Westergaard blev darwinismen ligefrem til en bekræftelse af kristne dogmer. Han udgav i 1885 en pjece om sin egen omvendelse, hvori han bl.a. behandler darwinismen:

»For Mange staaer det saaledes, som om Darwinismen ødelægger den sidste Rest af en Mulighed for Christendommens Sandhed; men det maa ikke glemmes, at hvad den tager med den ene Haand, det giver den med den anden. Med vor stykkevise, usammenhængende Viden kan en Christen aldrig vente, at Videnskaben skal bevise hans Tro; skulde han alene være afhængig af den, saa

⁴⁷ Hans Martensen: *Den christelige Ethik. Den specielle Deel, Anden Afdeling: Den sociale Ethik. 2. opl.*, 1878 s. 168-69. Min kursivering.

⁴⁸ Det er sandsynligvis et tilfælde, at *Illustreret Tidendes* store artikel af C. Rømer om Darwin, 18. og 25 juni 1871, blev bragt side om side med en gruppevækkende billedreportage fra Pariserkommunen.

var det ude med hans Christendom; Alt hvad man kan vente, er smaa Fingerpeg paa en Samstemning, og dem kan man visselig finde i Darwins Theori. Det er en simpel Følge af Hovedsætningerne i Darwinismen, at Fædrenes Synd gennem Arveligheden hjem-søges paa Børnene, at hele Menneskeheden, som overhovedet al Skabning, er eet Legeme, at hvad en Enkelt udretter, faaer Indflydelse paa det Hele.«⁴⁹

Westergaard engagerede sig i Indre Mission og i forkyndelse af evangeliet for københavnernes. De kirkelige kredses frygt for, at sækulariseringen i København som »åndelig smittekilde« skulle forrå almuen, førte til oprettelse af Københavns Indre Mission i 1860'erne og Kirkefondet i 1896, som i en anden skikkelse allerede i nogle år havde arbejdet for at bygge kirker til den overbefolkede by. For den kreds af præster, som virkede i den ene eller begge organisationer, hørte det sociale til den centrale del af kirkens arbejde i form af diakoni. Som socialkonservative betragtede de både liberalismen og socialismen som fjender.⁵⁰

Lic.theol. Henry Ussing, en hovedkraft i Kirkefondet sammen med Westergaard, argumenterede som Martensen imod liberalismen i en række foredrag i efteråret 1896. Først og fremmest drejer det sig for Ussing om, at kirken skal holde mennesket fast i familiens ramme. Udearbejde for både mænd og kvinder og byens professionaliserede forlystelseliv holdt ifølge Ussing arbejderne bort fra hjemmet, »hvorved Sansen sløves for Familielivets Værdi, denne alt sædeligt Samfundslivs og særlig al Christendoms Perle.«⁵¹ Hvis mennesket ikke blev fastholdt i

⁴⁹ Harald Westergaard: *Fra Forargelse til Tro*, Kbh. 1885 s. 12ff. Et lignende synspunkt finder man hos Ed. Geismar i *Dansk Tidsskrift* 1906, s. 446-461. Det var i fuld overensstemmelse med Darwins opfattelse i *Menneskets Oprindelse* at regne med sociale normers eller instinkters arvelighed. Den opfattelse repræsenteres også i den senere nobelprismodtager, Karl Gjellerups værk *Arvelighed og Moral* Kbh. 1881. Gjellerup var ivrig darwinist og skrev i 1882 *Aander og Tider – et Rekviem over Charles Darwin*. En anden lægmand i Kirkefondet, lægen P.D. Koch, (anf.arb.), er ikke ulig Westergaard, men er dog meget mere kritisk over for darwinismen med vægt på skabelsesspørgsmålet.

⁵⁰ Se endvidere Claus Harms m.fl. (red.): *Omkring Kirkefondet*, Kbh. 1990. Ovennævnte Otto Møller betragtede socialismen som »den praktiske Side af hin Abevidenskab«, dvs. darwinismen. Nørr anf.arb. s. 58. Det kunne være et citat af Marx, der i et brev til Engels i 1860 skriver om *Origin of Species*: »Ogleich grob englisch entwickelt, ist dies das Buch, das die naturhistorische Grundlage für unsere Ansicht enthält.« cit. efter Ernst Benz: »Theologie der Evolution« i G. Mann (ed.): *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1973. Se også *Socialdemokraten* 2. feb. 1884, hvor Darwin omtales på lignende vis i en anmeldelse af den tyske arbejderleder August Bebel's seneste bog. Se Østergaard anf.arb. s. 61f.

⁵¹ Henry Ussing: *Kirkens Arbejde i de store Byer med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Kjøbenhavn* Kbh. 1897, s. 13.

sædeligheden, blev det bare en del af *massen*, hvor kampen – den stærkestes ret – bestemmer:

»Storstadsudviklingen har frembragt den *uorganiserede Masse*, hvori Menneskene forsvinde som Enkeltvæsener og kun optræde som et Kollektivbegreb. (Det samme ligger i det sørgelige Navn: *Proletariatet*) Hvad enten man ser paa Befolkningen fra oven eller fra neden, møder der En kun en mindre Kreds enkelte, der ligesom tilfældig dukke op i ens Nærhed, men bagved og omkring dem den ukjendte bestemmelsesløse Masse. Og hvad ligger her? I Massen kan man altid forsvinde, hvis man har Grunde til at skjule sig. I Massen er der Plads for den frieste og samvittighedsløseste Konkurrence; der er altid nogle at faa fat paa, og hvad vedkommer de andre en?«⁵²

Ussing opstiller den hypotese, at Darwins forestilling om, at ændrede omstændigheder også medfører ændrede instinkter – også for mennesket – faktisk er sand, og afviser ikke at det er muligt. Men derefter identificeres denne udvikling som de mørkets lænker, der binder mennesket til naturgrundlaget. Ussing tænker uden tvivl på arvesynden. Derfor er det menneskets pligt i kraft af sin moralitet netop at trodse denne lovmæssighed på samme måde som det er en kristen pligt ikke at henfalde i synd:

»Hvis den moderne Evolutionslære havde Ret, og Slægtens hele moralske Udvikling og ethiske Begreber vare en saadan Udvikling undergivne, at der skete en fortsat Tilpasning af de indre, ethiske Principer efter de ydre Livsvilkaar, vilde man sikkert have fuld Ret til at sige, at Storstadudviklingen allerede har frembragt saa forandrede Livsvilkaar, at der med Naturlovens Nødvendighed maa udvikle sig (og alt er i Færd med at fremkomme) en væsentlig ændret Moral for Menneskelivet. Men tro vi i Modsætning dertil paa den levende Guds hellige Villie som Menneskelivets uforanderlige Grundlov, – tro vi *ikke* paa den ethiske »Evolutions« uundgaelige Nødvendighed undtagen som de Mørkets Lænker, vi kun ved Guds Naade kunne frigjøres fra, – tro vi, at den »Tilpasning«, der er ved at foregaa i vore Dage, fører ned imod Fortabelsen, og at det netop derfor er Kirkens store Opgave at hjælpe Mennesker til at fore-

⁵² Ussing, anf.arb. s. 17.

tage »Tilpasningen« paa en anden Maade, – hvor kunne vi da undgaa at føle, at den moderne Storstadsudvikling stiller ganske nye, overordentlige Krav til Christi Kirke?»⁵³

Sammenhængen mellem kultur (især forstået som sædelighed) og kristendom gjorde det muligt at bruge naturen som modbillede og dermed have et temmeligt fredeligt forhold til naturvidenskaben, fordi man samtidig antog, at naturvidenskaben kun sagde noget om naturen og netop ikke om kulturen. Kristendommen – eller måske snarere kirken – sås som den afgørende kultiverende faktor i en civilisation, hvis fremskridt i teknisk og økonomisk forstand havde moralsk forfald til følge.

De teologer, der er optaget af udviklingen i København, nægter altså ikke darwinismen forklaringskraft på naturens område – og heller ikke i nogle tilfælde på sociologiens – men vil altså ikke give darwinismen universel forklaringskraft. Sædeligheden er et specifikt kristeligt spørgsmål, hvor materialismens lære ikke *bør* gælde. Der er altså ikke nødvendigvis tale om en konflikt mellem to »vidensområder«, som ligger ved siden af hinanden, men snarere om to lag. Den materialistiske videnskab beskriver menneskets vilkår, mens det (overliggende) teologiske lag har modal eller normativ karakter: det foreskriver mennesket dets leveregler. Modsætningen mellem de to er ikke at forstå som en kløft, men som et grænsedragningsproblem. Det var kirkens opgave at stå vagt, således at materialismen forblev hvor den var og ikke vandt indflydelse på det terræn, hvor den ikke hørte hjemme.

Dermed lykkedes det teologien at fastholde en slags praktisk kultursyntese, fordi den ikke lagde op til en offensiv konfrontation med naturvidenskaben, og samtidig accepterede sekulariseringen, dvs. en begrænsning af det område, hvor teologien havde forklaringskraft. Ind-

⁵³ Ussing, anf. arb. s. 19-20. F. Halbergs *Den christelige Ethik og Darwinismen*, Kbh. 1896, er skrevet ud fra et materialistisk, utilitaristisk og psykologisk synspunkt. Han repræsenterer den modsatte holdning af Ussings, nemlig at den kristelige etik, forstået som det sædelige samfunds ordning, selv er et resultat af evolutionen. Det er en bedre overlevelsesstrategi at holde sig til normen: »Derfor er det karakteristisk for den Stærke, at han tænker og føler, dømmer og handler som Majoriteten, hans Anskuelse er den offentlige Mening. Dette ligger i Sagens Natur, thi hans Naturel og sjælelige Constitution er Resultatet af Naturens Udvalgelse. Derfor er han ogsaa tilfreds med Samfundets Forhold.« (s. 41) Den kristne syndsbevidsthed regner han derimod for en sindssygdhed: »Det er kun, fordi det er en sygelig Tilstand, at den christelige Stemning kan blive Kilden til en særegen, en af Tilværelseskampen uafhængig Ethik.« (s. 136) Halberg er inspireret foruden af bl.a. Stuart Mill, Renan, Kierkegaard og Karl Vogt også af den interessante danske (social)darwinist Cl. Wilkens.

flydelsen fra den forudgående debat i Danmark er klar, fordi det var en *de facto* accept af Rasmus Nielsens synspunkt, som dannede grundlaget for den målt med udenlandsk målestok relativt fredelige sameksistens mellem teologi og videnskab, som har hersket siden.

SUMMARY

Darwin and Danish Theologians 1860-1900

Although natural historians as well as the general reading public in Denmark were acquainted with Darwin in the 1860s, he had but few Danish adherents. English was not a widespread foreign language in Denmark at the time; knowledge of Darwin came mainly by way of Germany. Darwin's ideas were debated by the German Darwinist Carl Vogt and the French anthropologist J.L.A. de Quatrefages at an international conference for archaeologists and natural historians held in Copenhagen in 1869, and it was extensively covered by the press. A Danish translation of *Origin of Species* by the writer J.P. Jacobsen was published in 1871 and his translation of *Descent of Man* followed in 1874.

It is commonplace in historical writing to emphasise that Darwinism was especially opposed by theologians and fundamentalist Christians. The image of church and its officials as conservative fundamentalists was the work of Darwin's adherents among atheistic and naturalist writers and intellectuals. It was part of the ongoing controversy unleashed by the secularisation process in Denmark, parallel, for instance, to the German *Kulturkampf*. Yet it is difficult to demonstrate that there was, in fact, any very pronounced opposition to Darwinism among Danish theologians.

A close examination of contemporaneous theological journals reveals no significant preoccupation with Darwin. A polemical article written by Bishop D.G. Monrad in 1871 against J.P. Jacobsen forms the single important exception to the general observation that the theologians remained silent. Monrad's arguments, however, were on the whole not theological, but of the well known scientific type derived from Kant. There were, none the less, a number of Danish translations of German, French and English books and articles dealing with Darwin. Some of these were critical, while others were intent on harmonising, i.e., proving that natural science and the Bible were in fact not contradictory. This is found, for instance, in the writings of G. Hartwig, Th. Zollmann and Hugh Macmillan.

"Fundamentalism" is a concept originating from the first decades of Twentieth Century America, where it was used especially to designate Christians who Stressed a literal interpretation of the Bible. The Danish "fundamentalists" of the Nineteenth Century, the "Inner Mission" and the "Lutheran Mission," were pietist movements that emphasised conversion and a pious life based on the New Testament. Therefore, they did not feel themselves challenged by an eventual reinterpretation of Genesis on the part of natural science. Old Testament exegesis is not central to Danish Lutheranism. The situation was more difficult for the adherents of N.F.S. Grundtvig (1783-1872), whose thinking on the relationship between the history of salvation (the German concept *Heilsgeschichte*)